

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 11 Issue 6, December 2019

DOI Number: 10.9737/hist.2019.810

Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş Tarihi: 17.11.2019 Kabul Tarihi: 12.12.2019

Atf Künyesi: Önder Duman – Mehmet Aydın, “27 Mayıs'ın Gölgesinde Bir “İrtica” Hamlesi: Türkçe Ezan”, *History Studies*, 11/6, Aralık 2019, s. 2265-2279.

27 MAYIS'IN GÖLGESİNDE BİR “İRTİCA” HAMLESİ: TÜRKÇE EZAN

An “İrtica” Movement in the Shadow of May 27: Turkish Azan

Prof. Dr. Önder Duman – Dr. Mehmet Aydın

ORCID No: 0000-0002-4359-3761 / 0000-0002-4552-1913

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Volume 11
Issue 6
December
2019

Özet

İbadet dilinin Türkçeleştirilmesi ve daha özelinde Türkçe ezan konusu II. Meşrutiyet yıllarından itibaren ülke gündemini sıkça meşgul etmiştir. Cumhuriyetin ilanı sonrasında batılılaşma temelinde yapılan değişim ve dönüşüm kapsamında bu konu da ele alınmış ve 1932-1950 yılları arasında ezanın Türkçe okunması sağlanmıştır. Demokrat Parti iktidarı ile ise eskiye dönüş yapılmıştır. Bu dönüş bazı kesimlerce Atatürk inkılaplarına karşı çıkış olarak nitelenirken, bu niteleme 27 Mayıs 1960 sonrası darbeciler tarafından da paylaşılmış ve dolayısıyla Türkçe ezana yönelik talepler gündeme gelmiştir. Milli Birlik Komitesi lideri Cemal Gürsel tarafından yüksek sesle dile getirilen bu talebin lehine basın üzerinden ciddi kampanyalar düzenlenmiş, darbenin gölgesinde kamuoyu kazanılmaya çalışılmıştır. Ancak halkın çoğunluğunun bu yönde bir talebinin olmadığı anlaşılınca konu başka bir zaman gündeme getirilmek üzere rafa kaldırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe Ezan, 27 Mayıs Askeri Darbesi, Cemal Gürsel.

Abstract

Translation of the word “worship” into Turkish and more specifically the subject of Turkish Azan had been busy the the country’s agenda frequently during the constitutional period, II. After the proclamation of the Republic, within the change and transformation made on the basis of westernization this issue was discussed in this regard and the Azan had been read in Turkish between 1932-1950. By the rule of Democrat Party a turn had been made. While this turn had been described by some groups as an objection to Atatürk's reforms, this characterization had been shared by the some military coup members after May 27, 1960, and thus the demands for Turkish Azan had come up again. The press had organized serious campaigns in favor of this demand that had voiced loudly by the leader of the National Union Committee, Cemal Gürsel and in the shadow of the military coup, the public had been tried to be won. However, when it was understood that the majority of the people did not have a request for this demand, the issue had been put on the shelf to bring it into the agenda for another time.

Key Words: Turkish Azan, 27 May Military Coup, Cemal Gürsel.

Giriş

Ricat kökünden türetilmiş Arapça bir kelime olan irtica sözlükte geri dönme, geri dönücülük, eskiyi isteme biçiminde tanımlanmaktadır¹. Daha geniş bir açıdan bakılacak olursa irtica, “felsefi olarak geçmişe ait düşünce sistemlerini taşıyanların, sosyolojik olarak modern

¹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat Eski ve Yeni Harflerle*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1996, s. 447.

çağın diğer kurum ve pratiklerini benimseyenlerin ve siyasi olarak da eski rejimi yeniden ihya etmek isteyenlerin"² durumlarını ifade etmek için kullanılmaktadır.

İrtica kelimesi Türkiye'de siyasi literatüre II. Meşrutiyetten sonra girdi. II. Meşrutiyete karşı olanların ve II. Abdülhamit yönetimini geri isteyenlerin, diğer bir ifade ile değişime ayak direyen ve geçmişe özlem duyan kişilerin düşünce ve tutumları irtica olarak nitelendirildi. 31 Mart sonrasında İttihat ve Terakki'nin temsil ettiği asker ve sivil bürokrat, diğer bir ifade ile egemen konumda olanlar kendi yaşam tarzlarını ve uygulamalarını ileri, modern, muasır gibi ifadelerle tanımlarken, kendi karşıtlarını ve onların eylemlerini gericilik, irtica olarak itham etmişlerdir³. Bu şekilde irticaa yüklenen olumsuz anlam İttihat ve Terakkiye, rejime muhalefet eden herkesin aşağılanması sonucunu doğurmuştur. Ancak ilginç bir nokta var ki, Cumhuriyet dönemine geldiğinde yeni rejime ve onun uygulamalarına karşı çıkan Meşrutiyet taraftarları da bu kavramın kapsamına dahil edilmişlerdir. Türkiye'de irtica kelimesi Cumhuriyetin ilerleyen yıllarında bir nevi anlam daralmasına uğrayarak, muhalefeti ifade etmekten ziyade, muhalefette dinî motiflere yer veren kişi ve grupları nitelemek için kullanılmaya başlanmıştır. 20. yüzyılın sonuna geldiğinde artık irtica ile kastedilen şey anayasayı değiştirerek dini esaslara dayalı bir devlet düzeni kurmayı istemek ve bu yolda faaliyet göstermektedir⁴.

Bu makale başlığında irtica kelimesi günümüzde anlaşılan şekilde değil, sözlük anlamında kullanılmıştır. Bu bağlamda makalenin ana temasını oluşturan 27 Mayıs 1960 askerî darbesi sonrası ezanın tekrar Türkçe okunmasına yönelik talepleri irtica, diğer bir ifade ile geriye dönme, eskiyi isteme olarak nitelemek yanlış olmasa gerektir. 27 Mayıs'tan hemen sonra askeriye içinde yükselen bu talep basının bir kısmı ve bazı kültür kurumlarınca sahiplenilmiş olup, konu uzunca bir süre kamuoyunu meşgul etmiştir. Esas konuya geçmeden önce Türkiye'de ezanın diline yönelik uygulamaların tarihsel arka planına kısaca temas etmekte fayda vardır.

1. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi ve Türkçe Ezan

Ezanın Türkçe okunması konusunun tarihsel olarak kökenlerinin ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi tartışmalarına dayandığını söylemek mümkündür. Tarihsel yazında bu tartışmaların II. Meşrutiyet döneminde başladığına yönelik genel bir kabul mevcut olsa da, esasında Osmanlı'da 14. yüzyılın sonlarından itibaren Türkçe'nin ibadet dili olarak kullanılmasının gündeme getirildiği tespit edilmektedir. Nitekim bu noktada Abdurrahman b. Yusuf el-Aksarayî'nin İmâdu'l-İslam adlı kitabı ile Yusuf b. Devlet el-Bahkesri'nin Vikaye Tercemesi adlı eseri zikre değerlidir. Her iki müellif de eserlerinde ibadet dilinin ibadeti ifa eden kişilerin ana dillerinde olmasının gerektiği hususunda hemfikirlerdi⁵. İbadet dilinin Türkçeleştirilmesine yönelik bu iki önemli çıkış o dönemde itibar görmemiş olsa gerek bu konuda herhangi bir gelişme yaşanmamıştır⁶.

² Bekir Berat Özüpek, "İrtica Nedir?", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslamcılık*, c: 6, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 236.

³ Recep Önal, "Antropo-Teolojik "İrtica" ve "Mürteci" Kavramları Üzerine Sosyo-Politik İçerikli Semantik Bir Yaklaşım", *Usûl İslam Araştırmaları*, S: 19 (Ocak-Haziran 2013), s. 108-109.

⁴ Şaban Sitembölükbaşı, "İrtica", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c: 22, İstanbul 2000, s. 459.

⁵ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c: 5, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 1920-1923.; Hidayet Aydar, "Türklerde Anadilde İbadet Meselesi-Başlangıçtan Cumhuriyet Dönemine Kadar-", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S: 14 (2006), s. 59-60.

⁶ Aydar, "Türklerde Anadilde...", s. 60.

Tanzimat dönemine gelindiğinde bilhassa 1870'lerden itibaren ibadetin Türkçeleştirilmesi yolunda taleplerin yeniden gündeme getirildiği görülmektedir⁷. Bu noktada Ali Suavi'nin Ulûm gazetesinde kaleme aldığı "Lisân ve Hatt-ı Türki" adlı makale dikkate değerdir. Ali Suavi makalesinde hutbelerle namaz surelerinin Türkçeleştirilebileceği ve Türkçe namaz kılınabileceği fikrini savunurken, düşüncelerini İmamı Azam Ebu Hanife'ye dayandırmaktaydı⁸. Bu dönemde ayrıca Cemaleddin Afgani'nin de aynı yönde görüşleri olduğu bilinmektedir⁹.

Ali Suavi ve Afgani'nin tüm bu görüşleri II. Meşrutiyet'in Türkçülüğün ağır basmaya başlayan siyasî ve kültürel ikliminde daha sık dile getirilmeye başlandı. İttihat ve Terakki'nin önemli simalarından Ubeydullah Efendi, Ziya Gökalp ve Şerafettin Yaltkaya gibi kişiler bu noktada ilk akla gelen isimlerdir¹⁰. Ancak bunlar içerisinde en çok etki uyandıran kişi ise hiç şüphesiz Ziya Gökalp'tir. İttihat ve Terakki'nin en önemli ideologlarından biri olan Ziya Gökalp, 1918'de yayınlanan Vatan adlı şiirinde ibadetler dahil olmak üzere hayatın her alanında Türkçe'nin kullanıldığı bir ülke özlemini şu şekilde dile getirmişti:

*Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur,
Köylü anlar manasını namazdaki duanın,
Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur,
Küçük büyük herkes bilir buyruğunu hüdanın,
Ey Türk oğlu işte senin orasıdır vatanın...*

Şiirde de görüldüğü üzere Gökalp, ezan da dahil olmak üzere tüm dinî pratiklerin Türkçe olması gerektiğini açıkça ifade etmekten çekinmemekteydi. Gökalp daha sonra kaleme aldığı eserlerinde de ibadet dilinin Türkçe olmasına yönelik düşüncesini korumuş, 1923 tarihli Türkçülüğün Esasları adlı eserinde "Dinî Türkçülük" başlıklı bir bahse yer vermiştir¹¹. Gökalp Türkçe ibadete yönelik bu fikirlerin hayata geçirildiğini göremeden vefat etmiş olmakla beraber, O'nun bu hayali Cumhuriyetin kurucu kadroları tarafından hayata geçirilecektir.

1923'te Cumhuriyetin ilanı sonrası yeni devletin kurucu kadrosu batılılaşma temelinde hemen her alanda değişim ve dönüşüme yönelik bir hamleyi hayata geçirirken, dinî metinlerin ve ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi meselesi de gündeme gelmiştir. Bu konuda ilk olarak Kuran-ı Kerim'in ve Sahih-i Buhari'nin Türkçeye aktarılması "şerh ve tefsir edilmesi" kararlaştırılırken, bu işler için Mehmet Akif (Ersoy), Elmalılı Hamdi (Yazır) ve Ahmet Naim Efendi gibi kişiler görevlendirildi. Tam bu dönemde 1926 Ramazanı'nda ilk cuma günü İstanbul Göztepe'de cami imamı Cemalettin Efendi cuma hutbesini tüm ayet ve duaları ile Türkçe okurken, cuma namazını da Türkçe kıldırdı¹². Halkın tepkisini çeken ve Cemalettin Efendi'nin Diyanet İşlerindeki görevinden alınmasına neden olan¹³ bu olay tekil bir uygulama olarak kalmış olsa da, ibadet dilinin Türkçeleştirilmesinde kritik bir eşik oldu. Ancak bu dönemde ezanla ilgili bir gelişme meydana gelmedi.

İbadet dilinin Türkçeleştirilmesine yönelik bir diğer önemli adım harf inkılabı ile alakalı çalışmalarla eşgüdüm dahilinde 1928'de atıldı. Bir tarafta Türkçeyi yabancı dillerin

⁷ Hidayet Aydar, "Ezanın Tarihi ve Başka Dillerde Okunması Meselesi", *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c: 2, S: 1 (Kasım 2016), s. 23-24.

⁸ Seçil Akgün, "Türkçe Ezan", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c: XIII, S: 24 (1979-1980), s. 106.

⁹ Aydar, "Türklerde Anadilde...", s. 62.

¹⁰ Ergin, *Türk Maarif...*, s. 1936.; Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979, s. 116-121.

¹¹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları, İstanbul 1968, s. 158-159.

¹² Hidayet Aydar, "Türklerde Anadil Meselesi-Cumhuriyet Dönemi-", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: 15 (2007), s. 76-80.

¹³ Gotthard Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1972, s. 44.

boyunduruğundan kurtarmak amacı ile dil inkılabı ve onun pratikteki meyvesi harf inkılabı hayata geçirilmeye çalışılırken, bir taraftan da ibadet dili ve Kur'an'ın Türkçeleştirilmesi çalışmalarına hız verildi¹⁴. Nitekim bu kapsamda Darülfünun İlahiyat Fakültesinde ilahiyatçıların yanında psikoloji, pedagoji ve felsefe profesörlerinin de yer aldığı bir kurul, Haziran 1928'de "İslam dininde reform ve modernleşme" konusunda toplantılar gerçekleştirdi. Söz konusu toplantıların hemen ardından ise basına bir reform programı yansıdı. Burada "ibadet şekli, ibadet dili, ibadet sıfatı ve ibadet fikriyatı" ile ilgili kısımlar olup, ibadet dili başlığı altında "İbadet lisanı Türkçe olmalıdır. Ayinlerin, duaların, hutbelerin Türkçe şekilleri kabul ve istimal edilmelidir" ifadesine yer verilmişti¹⁵. Tespit edebildiğimiz kadarıyla söz konusu talepler o dönemde hayata geçirilemedi.

1932 yılına gelindiğinde ibadet dilinin Türkçeleşmesi hususunda Gazi Mustafa Kemal'in de bizzat müdahil olması ile somut gelişmeler birbirini izlemeye başladı. Mustafa Kemal'in direktifi ile Hafız Yaşar (Okur) 22 Ocak 1932 Cuma günü Yerebatan Camii'nde cemaate Yasin suresini önce Arapça, ardından Türkçe okurken, duasını da Türkçe olarak icra etti¹⁶. Ertesi gün Mustafa Kemal'in emriyle dokuz ünlü hafız Dolmabahçe Sarayı'nda ezanın, tekbir ve hutbenin Türkçeleştirilmesi için çalışmalara başlarken, 24 Ocak 1932'de İstanbul'un bazı camilerinde Türkçe Kur'an okundu ve bu uygulama hızla yayıldı. 27 Ocak'ta Süleymaniye'de, 29 Ocak'ta Sultanahmet'te ve Kadir Gecesine denk gelen 3 Şubat 1932'de Ayasofya'da Türkçe Kur'an okundu. Ayasofya'da Türkçe Kur'an'ın yanı sıra bir ilke daha imza atılarak, ilk Türkçe tekbir getirildi. Tüm bu denemelerden sonra yine Mustafa Kemal'in direktifleri ile Hafız Sadettin Ramazan ayının son cumasında, 5 Şubat 1932'de ilk Türkçe hutbeyi Süleymaniye Camii'nde okudu. 8 Şubat'ta Bayram Namazında İstanbul camilerinde ve Türkiye'nin pek çok yerinde hutbelerin ve tekbirlerin Türkçe okunması sağlandı¹⁷.

Hutbe ve tekbirlerin Türkçeleştirilmesine yönelik bu çalışmalarla eş zamanlı olarak ezan konusu da ele alındı. Yine Mustafa Kemal'in direktifleri ile Dr. Reşit Galip ve Hasan Cemil (Çambel) tarafından idare edilen çalışmalar, yukarıda da ifade edilen hafızlar komitesi tarafından yürütüldü. Hafız Sadettin (Kaynak), Beşiktaşlı Hafız Rıza, Hafız Kemal, Hafız Burhan, Hafız Fahri, Hafız Nuri, Hafız Yaşar, Hafız Zeki ve Hafız Rıza'dan oluşan bu komite tekbir ile beraber ezanı da Türkçeleştirdi. İlk Türkçe ezan 29 Ocak 1932'de Kuşadası'nda Hafız Sadık Bey tarafından okunurken¹⁸, İstanbul'da Türkçe ezan 30 Ocak'ta ikinci namazı öncesi Fatih Camii'nde Bursalı Hafız Rıfat tarafından hayata geçirildi. Okunan ezan sureti şu şekilde idi¹⁹:

*Allah büyüktür (4 defa)
Tanrıdan başka tapacak yoktur
Ben şahidim ki Tanrı büyüktür
Nebi Muhammed Allah resulü
Ben şahidim ki o Haktan geldi
Ey dinleyenler geliniz namaza (2 defa)
Ey işitenler koşunuz felâha (2 defa)*

¹⁴ Halil Altuntaş, *Kur'anın Tercümesi ve Tercüme İle Namaz Meselesi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998, s. 104.

¹⁵ Jaeschke, *Yeni Türkiye'de...*, s. 40-41.

¹⁶ Hafız Yaşar Okur, *Atatürk'le Onbeş Yıl: Dini Hatıralar*, Sabah Yayınları, İstanbul 1962, s. 34-35.

¹⁷ Ali Dikici, "İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S: 10 (2006), s. 81-82.

¹⁸ Başak Ocak Gez, "İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Aşmalarından Biri: Türkçe Ezan ve Uygulamaları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c: II, S: 6 (1996), s. 159.

¹⁹ *Akşam*, 31 Kanunı Sani 1932, s. 2.

*Allah büyüktür (2 defa)
Tanrıdan başka tapacak yoktur (2 defa)*

Ezanın bu hali ülke genelinde pek çok yerde okunmaya başlanırken, Hükümet bu uygulamaya dair resmi bir karar almamıştı. Ancak kısa bir süre sonra Diyanet İşleri Başkanlığı'nın beklenen müdahalesi geldi. Türkçe ezanın birbirinden farklı makamlarda okunduğu gerekçesi ve buna bir şekil vermek amacı ile Evkaf İdaresi ile iş birliğinde ezan ve kametin yeni şekli ve standart makamları yeniden belirlendi. İstanbul Evkaf Müdürü Niyazi Bey başkanlığında Hafız Burhan, Hafız Yaşar, Hafız Rıza, Hafız Cemal, Hafız Fahri, Hafız Şevket ve Hafız Nuri beylerin katılımı ile yapılan toplantı sonrası ezanın şu şekilde olmasına karar verildi²⁰.

*Tanrı uludur (4 kez)
Şüphesiz bilirim bildiririm Tanrıdan başka yoktur tapacak (2 kez)
Şüphesiz bilirim bildiririm Tanrının elçisidir Muhammed (2 kez)
Haydin namaza (2 kez)
Haydin felaha (2 kez)
Tanrı uludur (2 kez)
Tanrıdan başka yoktur tapacak*

Görüldüğü üzere yeni ezanda eskisine nazaran bazı değişiklikler dikkati çekiyordu. Öncelikle “Allah” ibaresi “Tanrı”ya çevrilirken, “nebi”, “resul” gibi kelimelere Türkçe karşılıklar getirilmiş, bazı genel ifadeler “Haydi” nidası ile çağrı niteliğine dönüştürülmüştü. Yukarıda bahsedilen toplantıda ayrıca ezanın her vakitte başka makamlarla okunması hususunda da bir karar alınmıştı²¹. Ezanın bu yeni hali bir yandan Evkaf İdaresince bastırılarak müezzinlere dağıtılmaya başlanırken, bir yandan da müezzinlerin belli büyük camilerde toplanarak ezanın nasıl okunacağı ile ilgili bir dizi eğitimden geçirildikleri tespit edilmektedir. Ezanın tüm ülke genelinde Ramazan'ın ilk günü olan 29 Aralık 1932'de okunması planlanmışsa da eğitim çalışmalarının tamamlanamaması nedeniyle bu mümkün olmadı. 8 Şubat 1933'te İstanbul'un tümünde, 10 Şubat 1933'ten itibaren de ülke genelinde ezan belirlenen şekil ve makamlarda okunmaya başlandı²².

Bu dönemde Türkçe ezan ile alakalı bir kanun çıkarılmadı ve muhtemelen söz konusu uygulama için "*telkin, emir ve tamimler*"²³ yeterli görüldü. Ancak yıllar sonra uygulamanın yasal bir hükme bağlanması zaruri görülmüş olsa gerek, 1941 yılına gelindiğinde Türk Ceza Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştiren 4055 sayılı kanunla Arapça ezan ve kamet okuyanların 3 aya kadar hapis veya 10 liradan 200 liraya kadar hafif para cezası ile cezalandırılacakları hükme bağlandı²⁴.

Türkçe ezan uygulaması hayata geçirildiği ilk andan itibaren halkın tepkisini çekerken, bu tepki zaman zaman protestolarla eylem boyutuna geçti. İlk ciddi halk tepkisi Bursa'da kendini gösterdi. 1 Şubat 1933'te Ulu Cami'de kılınan cuma namazında Arapça ezan ve kamet getirilince, bir sivil polis memurunun duruma müdahale etmesi sonrası cemaatten bir kalabalık sloganlar ve tekbirlerle duruma tepki gösterdiler ve hatta bir yürüyüşle tepkilerini nümayişe dönüştürdüler. Polisin müdahalesi ve tutuklamalar ile olayların büyümesi önlenirken, olaylardan haberdar edilen Gazi Mustafa Kemal hemen Bursa'ya gelerek duruma el koydu. Tutuklular hemen mahkemeye sevk edildiler ve 24 sanıktan 4'ü beraat ederken, diğerleri beş

²⁰ Gez, “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi...”, s. 160-161.

²¹ *Akşam*, 23 Teşrin Sani 1932, s. 1.

²² Gez, “İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi...”, s. 161-162.

²³ Dikici, “İbadet Dilinin...”, s. 84.

²⁴ *T.C. Resmî Gazete*, 6 Haziran 1941, S: 4827, s. 1126.

aydan iki yıla kadar hapis cezaları aldılar. Bursa olayı ile ortada bir kanun olmamasına rağmen Arapça ezan okumakta ısrar edenlere taviz verilmeyeceği açıkça gösterilse de, sonraki yıllarda emniyet kayıtlarına yansıyan çoğunluğu tekil pek çok karşı çıkış dikkati çekmektedir. Çorum, İskilip, Bayburt, Konya, Erzurum, Şarkikaraağaç, Boğazlıyan, Bingöl ve benzeri gibi Türkiye'nin pek çok yerinde Türkçe ezana muhalefet eylemleri sergilendi²⁵.

Türkçe ezan uygulaması 1946'dan itibaren çok partili hayata geçiş döneminde iktidar ile muhalefet bloğu arasında ve basında sıkça tartışıldı. 14 Mayıs 1950 seçimleri ile iktidara gelen Demokrat Parti'nin ilk icraatlarından biri Arapça ezan üzerindeki yasağı kaldırmak oldu. 13 Haziran 1950'de Demokrat Parti Meclis grubunda bununla ilgili alınan karar, kanun tasarisına dönüştürülerek 16 Haziran'da Meclis gündemine getirildi. Tasarıda yukarıda bahsedilen 1941 tarihli değişiklikten geri dönülerek, Arapça ezan ve kamet okuyanlara yönelik ceza ifadesinin kanun metninden çıkarılması isteniyordu. Tasarı yapılan görüşmeler sonrası oturuma katılan milletvekillerinin oybirliği ile kabul edildi ve böylelikle Arapça ezana yönelik kanunî müeyyide kaldırıldı²⁶.

2. Demokrat Parti Döneminde Türkçe Ezana Yönelik Bazı Talepler

Arapça ezana yönelik cezai müeyyidenin kaldırılması her ne kadar Mecliste muhalefetin desteği ile işlerlik kazanmış ve kamuoyunda genel kabul görmüş olsa da, bu durum bazı kesimlerce "Atatürk inkılaplarına cephe almak" olarak değerlendirildi ve zamanla Türkçe ezana yönelik bazı talepler gündeme getirildi. Bu noktada Mustafa Kemal Derneği'nin oldukça aktif olduğu dikkat çekerken, adı geçen dernek Kıbrıs'ta Türkçe ezan okutan Müftü Dâna Efendi'yi Şubat 1954'te Türkiye'ye davet etmiştir. Yine aynı dönemde Türk Devrim Ocakları İstanbul Teşkilatı Kıbrıs'taki Türkçe ezan uygulamasının örnek alınması hususunda Diyanet İşleri Başkanlığından talepte bulundu. Yine bununla eş zamanlı olarak Türk Dilini Geliştirme Derneği Başkanı Halil Nimetullah Öztürk de aynı konuda Diyanet İşleri Başkanlığı nezdinde girişimlerde bulundu. Tüm bu gelişmeler sonrasında ise dış hekimi ve emekli öğretmen Osman Nuri Çerman Türkçe ibadet ve ezan konusunda bazı görüş ve talepler ortaya koydu. Hatta bunları Modern Türkiye İçin Dinde Reform adlı kitabında topladı²⁷.

Ezan ve ibadet dilinin Türkçeleştirilmesine yönelik bu düşünce ve talepler gerek siyasette, gerekse de kamuoyunda olumlu manada bir karşılık bulmadı. Hatta aksine bu taleplerin aleyhinde basında karşı görüşler ortaya konuldu. Bu noktada emekli Albay Kemal Kuşçu'nun İslam dergisinin 7. ve 8. sayılarında "Ezan ile Namazdaki Ku'ran Niçin Türkçe Olamaz I, II" başlıklı yazıları dikkat çekicidir. Hikmet Bayur tarafından Ekim 1958'de Belleten'de yayımlanan "Kur'an dili üzerine bir inceleme"²⁸ adlı makaleye karşı cevap niteliğindeki yazılarında Kemal Kuşçu, ezan ve ibadetin Türkçeleştirilmesine şiddetle karşı çıkmakta ve söz konusu eğilimi "kutsiyete hüremetsizlik" olarak nitelemekteydi. O'na göre ezan ve ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi İslam'ın ruhunun kaybolması demektir²⁹.

3. 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi ve Türkçe Ezan Meselesi

27 Mayıs 1960 darbesini gerçekleştirenler açısından 14 Mayıs 1950'de Demokrat Parti'nin iktidara gelişi ve hemen ilk iş olarak Türkçe ezanın serbest bırakılması bir karşı devrim sürecinin başlangıcı anlamına geliyordu. Onlara göre Türkçe ezanın Atatürk inkılapları açısından

²⁵ Dikici, "İbadet Dilinin...", s. 84-92.

²⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre (D): IX, c: 1, s. 181-187.

²⁷ Gez, "İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi...", s. 164.

²⁸ Bkz. Hikmet Bayur, "Kur'an dili üzerine bir inceleme", *Belleten*, XXII/88 (Ekim 1958), Ankara 1995, s. 599-605.

²⁹ Kemal Kuşçu, "Ezan ile Namazdaki Kur'an Niçin Türkçe Olamaz", *İslâm*, c: 3, S: 7-8 (Nisan-Mayıs 1960), s. 249-250.

simgesel bir önemi mevcuttu. Nitekim bu gerçeklik darbenin “kudretli albayı”, Milli Birlik Komitesi üyesi Alparslan Türkeş tarafından 27 Mayıs’ın hemen sonrasında Kim dergisi ile yapılan söyleşide açıkça dile getirilmişti. “*Orduda iktidarın tutumuna karşı hoşnutsuzlukların başlama tarihi nedir?*” şeklindeki soruya Albay Türkeş, “*Ezanın Arapça okunması hakkındaki kararın iktidara gelir gelmez ilk iş olarak ele alınması ve sonra anayasa dilinin ağdalaştırılması hareketleri bizlerde samimiyetsiz ve Atatürk inkılaplarına cephe almış bir iktidarın iş başına geldiği kanaatini uyandırdı...*”³⁰ şeklinde yanıt vermişti. Bu ifadeden hareketle darbe yönetiminin Türkçe ezan konusunu tekrar ülke gündemine getireceğini tahmin etmek zor olmasa gerekti.

Türkeş'in bu beyanatının kamuoyunu Türkçe ezan konusunda konuşmaya cesaretlendirdiği gayet açıktır. Nitekim temmuz ayı başından itibaren gazeteler ve dergilerde Türkçe ezan lehine görüş ve yazılar görülmeye başlanmıştır. Bu noktada Behçet Kemal Çağlar'ın Türk Dili dergisinde yayınlanan “*Türkçe'nin de Mutlu Günleri*” başlıklı yazısı dikkat çekicidir. Çağlar, bu yazısında darbeden duymuş olduğu memnuniyeti dile getirmekte, ülkenin “*hürriyeti, haysiyeti ve şerefi*” ile birlikte dilinin de kurtulduğunu “*müjdelemekte*”, Milli Birlik Komitesinin Atatürk'ün mirası olan dil devrimine ve devrimin en önemli simgesi olan Türkçe ezan ve duaya sahip çıkacağına olan inancını dile getirmekte idi. Çağlar'ın yazısındaki şu ifadeler Türkçe ezan için açık bir çağrı niteliğindedir³¹:

“... Ziya Gökalp'ten beri, “*Minaresinde Türkçe ezan okunan yerin*” öz Türk yurdu sayılabileceği kanısını taşıyan gerçek aydınlar, yüce dini gündelik hırslarına âlet eden aşağılık politikacıların baskısından kurtulur kurtulmaz, Tanrıya şükrederken hemen Türkçe duayı ve Türkçe ezanı akıllarına getireceklerdir. Hiç getirmez olurlar mı ki, hürriyet şehitleri için ilk okunan Mevlit'te, Süleyman Çelebi'nin aruz vezni ezip büzme pahasına Türkçe yazmada ısrar eden yerli dehasına yıllardır ihmal edilen ilk saygıyı göstermişlerdir... Daha ilk günde bu uyanıklığı gösteren devrimci anlayış... ezanı Türkçeleştirmekte de kendini er geç gösterecektir. Nasıl göstermesin ki: Ezan doğrudan doğruya inananları tapınmaya çağırmak için seslerin en etkilisi insan sesine başvurmaktan öte bir şey değildir. Anlaşılmayan Arap dili ile seslenen ezanı kaldırıp ta, çingırak sesi, boru sesi koyacak değiliz ki; Türk ülkesinde Türk halkına Türkçe sesleneceğiz:

- Gelin diyeceğiz, ey Tanrıya inanan Türk Müslümanlar, yalnız Ulu Tanrıya eğilecek başlarınızı onun yüce katında yere koymanın sırasındır. Tanrı uludur, Tanrı uludur, Tanrı'dan başka Tanrı yoktur. Haydi uyanıklığa, haydi kurtuluşa, haydi temizliğe; iyiliğe doğruluğa...”

Behçet Kemal Çağlar'ın Türkçe ezan için darbe yönetimine yönelik bu açık çağrısı tekil kalmadı. Temmuz ayı başından itibaren gazetelerin okuyucu köşelerine bazı vatandaşlar bu çağrıya destek mahiyetinde yazılar gönderdiler. Örneğin Cumhuriyet gazetesinin 5 Temmuz 1960 tarihli sayısında İstanbul Teknik Üniversitesi'nden Ö. Özkan, yukarıdaki Türkeş'in beyanatını tekrar edercesine “*Ezan yine Türkçe okunmalıdır*” başlığıyla şunları yazmıştı³²: “*Eski iktidarın Atatürk inkılaplarına karşı tutumu daha 1950'de seçimlerin akabinde belli olmuştu. Ezanın Arapça okunmasına karar vermek bunun ilk belirtisi idi. Şimdi inkılap hükümetinden ricamız ezanın tekrar Türkçe okunmasının sağlanmasıdır.*” Sonraki günlerde Cumhuriyet'te Türkçe ezan talebi temalı benzer okuyucu mektupları da yayınlanacaktır³³.

Darbenin ikinci ayından itibaren Türkçe ezana yönelik kamuoyunda bu şekilde bir farkındalık oluşmaya başlarken, 11 Temmuz'da toplanan Türk Dil Kurumu'nun 9. Dil

³⁰ Kim, “Alparslan Türkeş’le bir mülakat”, S: 103, Haziran 1960.

³¹ Behçet Kemal Çağlar, “Türkçenin de Mutlu Günleri”, *Türk Dili*, c: IX, S: 106 (1 Temmuz 1960), s. 496-497.

³² *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1960, s. 4.

³³ *Cumhuriyet*, 2 Eylül 1960, s. 4.; *Cumhuriyet*, 29 Eylül 1960, s. 4.; *Cumhuriyet*, 12 Kasım 1960, s. 4.

Kurultayında Türkçe ezan gündem maddelerinden biri oldu. Kurultayın üçüncü günü 14 Temmuz'da dört imzalı bir önerge ile "Türk diline ve devrimlerine aykırı" biçimde okunan Arapça ezanın kaldırılması için hükümet nezdinde girişimde bulunulması istenirken, önerge üzerindeki uzun tartışmalardan sonra söz konusu girişimin Diyanet İşleri Başkanlığı nezdinde yapılması kabul edildi³⁴. Kurultayın bu kararı şu ifadelerle kayıtlara geçirildi³⁵: "Düşük iktidar zamanında Arapçaya çevrilen ezanın yeniden Türkçe okunması ve bu konuda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın uyarılması."

Dil kurultayında Türk Dil Kurumu tarafından alınan bu karar ertesi gün, 15 Temmuz'da Milli Birlik Komitesinin basınla yaptığı toplantıda gazeteciler tarafından gündeme getirildi. "Kur'an-ı Kerim'in Türkçe olarak basılması ve ezanın Türkçe okutulması hususunda ne düşünüyorsunuz?" biçimindeki soruya sözcüler, Türkçe Kur'anı Kerim'in yayınlanmasına taraftar olduklarını söylerken, ezan konusunda "Ezan, insanları Tanrı huzuruna toplanmaya çağırmaktır. Bu çağrının anlaşılmalı olması yeter." ifadesi ile net bir yanıt vermediler³⁶. Milli Birlik Komitesinin Türkçe ezana yönelik bu ilk açıklaması nötr olarak nitelendirilebilirse de, bu toplantının ertesi günü Cumhuriyet gazetesinde Milli Birlik Komitesi üyesi Albay Alparslan Türkeş ile yapılan söyleşide mesaj gayet net idi. Türkeş söyleşide bir ay önce Kim dergisine söylediği gibi Demokrat Parti zamanında "Atatürk inkılaplarında bir gerileme olduğunu" ifade etmekte ve ihanet olarak nitelediği bu durumun ezanın Arapça okutulması ile başladığını söylemekteydi. Gazetenin Kur'anı Kerim'in Türkçeleştirilmesi hususundaki sorusuna ise Türkeş, "Mutlaka... Türk Camii'nde Türkçe Kur'an okunur, Arapça değil!" diyerek tavrını açıkça göstermişti³⁷.

Türkçe Kur'an ve ezan konusu bu günlerde Milli Birlik Komitesi üyelerinin hazır bulunduğu Bakanlar Kurulunda da gündeme geldi. 21 Temmuz 1960 tarihli toplantıda Kur'an kursları ile ilgili konu gündeme geldiğinde Başbakan Cemal Gürsel söz konusu kursları "yobaz üretme teşkilatı" olarak nitelerken, yapılması gerekenin bu kursları kapatmak ve yeni bir din kitabı yazdırmak olduğunu ifade ettikten sonra bunun nasıl olması gerektiğini şöyle belirtiyordu³⁸:

"Bu kitabın başı ... Tanrı diye başlayacak. Tanrıyı din kitaplarının ifade ettiği gibi izah edecek. Ondan sonra da peygamberi ve daha sonra [da] insan, aile ve cemiyeti anlatacak. Ondan sonra dini vecibeleri ele alacak. Ama toleranslı... Herkesin anlayacağı şekilde dini bu millete öğreteceğiz. Yoksa bu iş, bu softa herifler ile olmaz. Ben hatta o kanaattem ki, İmam Hatip Okullarını da kaldırmak lazım. Çünkü hakiki din hocası yok... Kendilerini yine Arapçaya kaptırmışlardır..."

Cemal Gürsel'den sonra söz alan Çalışma Bakanı Cahit Talas ise din konusunun fanatizmden kurtarılmasının önemine dikkat çekerken, işe Kur'anın Türkçeleştirilmesi ile başlanması gerektiğini ifade etmiştir.

Milli Birlik Komitesi Başkanı ve Başbakan Cemal Gürsel ve bazı Milli Birlik Komitesi üyelerinin Kur'an-ı Kerim ve ezanın Türkçeleştirilmesine yönelik bu olumlu bakış açılarına karşın, Milli Birlik Komitesi 25 Temmuz 1960'da bir tebliğ yayınlarak, Türkçe ezan ve Kur'anı Kerim'in mecbur kılınacağına yönelik söylemlerin gerçeği yansıtmadığını ifade etti. Bu tebliğde Milli Birlik Komitesi şu ifadeleri kullanıyordu³⁹:

³⁴ Her Gün, 15 Temmuz 1960, s.1.; Cumhuriyet, 15 Temmuz 1960, s. 1.

³⁵ Dünya, 15 Temmuz 1960, s. 1.; Ulus, 15 Temmuz 1960, s. 1.

³⁶ Ulus, 16 Temmuz 1960, s. 5.

³⁷ Cumhuriyet, 17 Temmuz 1960, s. 2.

³⁸ 27 Mayıs Bakanlar Kurulu Tutanakları, I. Cilt (2Haziran 1960-6Ocak 1961), Yayına Hazırlayan: Cemil Koçak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 380-382.

³⁹ İslâm, c: 3, S: 1 (Ağustos 1960), s. 337.

“Vicdan hürriyetinin hazinesi olan mukaddes dinimizin, irticaî ve siyasî cereyanlara alet edilmeden saf ve lekesiz kalması, Milli Birlik Komitesinin en büyük emelidir. Vatandaşlarımızın din hakkındaki inanış ve ibadetlerine “ne kanun ve ne de zor kuvveti ile” müdahale edilemez. Bu maksatla, şunu kesin olarak belirtmek isteriz ki, bazı teşekkül ve şahıslar tarafından yapılan, ezan ve Kur'an'ı Kerim'in Türkçe okutulması mecburiyeti gibi vatandaşlarımızın zihinlerinde yanlış kanaatler uyandıracak istidattaki beyan, tefsir ve propagandalar hiçbir suretle Milli Birlik Komitesinin fikirlerini ifade etmez.”

Anlaşıldığı kadarıyla Milli Birlik Komitesi ibadet dili ve ezanın Türkçeleştirilmesi hususunda olumlu bir görüşe sahip olmakla beraber, bunu hemen yapmak yerine, zamana yaymak niyetinde idi. Komite Türkçe ezan ve Kuran konusunda kamuoyunda olumlu bir iklim oluşmadığını görmüş olsa gerek, bununla ilgili kanunî bir tedbirin tepki uyandıracığı düşüncesi ile din ve vicdan hürriyeti temalı böyle bir tebliğ yayınlamıştı. Ancak bu tebliğin yayınlanması Türkçe ezan ve ibadet dili konusunda talepte bulunan kesimlerin tepkisini çekmekte gecikmedi. Tebliğin yayınlanmasının hemen akabinde Yakup Kadri Karaosmanoğlu Ulus gazetesindeki köşesinde “*Vicdan hürriyeti*” başlıklı yazısında Milli Birlik Komitesinin 35 nolu tebliğini önce “*isabetli bir iş*” olarak değerlendirmekte, ardından da eleştirmektedir. Karaosmanoğlu tebliği dini siyasete alet etmemek, din ve vicdan hürriyeti gibi hususlarda olumlu bulurken, tebliğde Türkçe ezan ve Kuran taleplerinin vicdan hürriyeti ile birlikte ele alınmasına karşı çıkmakta, Türkçe ezan ve Kur'an konusunda bizzat Atatürk'ün teşvikte bulunduğu dair konuşmalara şahit olduğunu ifade etmekteydi⁴⁰. Karaosmanoğlu bu yazısının satır aralarında Türkçe ezan ve Kur'an'ın Atatürk'ten kalan bir miras olduğunu ifade etmekte ve Türkçe ezan ve Kur'an taleplerini olumlamaktaydı.

Türkçe ezan ve Kur'an konusundaki bir diğer olumlama ise Türk Yurdu'ndan geliyordu. Derginin Ağustos 1960 sayısında Dr. Şükrü Elçin imzalı, “Türkçe Ezan ve İbadet Dili” başlıklı yazıda yukarıda bahsedilen Ziya Gökalp'in Türkçe ezan vurgulu “Vatan” şiirine temas ile Atatürk dönemindeki Türkçe ezan uygulaması “*Türkçülük ve Milliyetçilik*” noktasında “*mutlu bir hadise olarak nitele[n]mekte*” ve dolayısıyla Demokrat Parti'nin kaldırdığı bu uygulamanın tekrar ihdası talep edilmekteydi⁴¹.

Türkçe ezan ve ibadet dili ile ilgili kamuoyunda yükselen talepler Ekim 1960 başlarında Devlet ve Hükümet Başkanı Cemal Gürsel'den güçlü bir destek buldu. Gürsel 5 Ekim'de İstanbul Fındıklı'daki Yüksek İslam Enstitüsü ziyaretinde yaptığı konuşmada açıkça ezanın ve Kur'anın Türkçe okunması gerektiğini ifade etti⁴². Gürsel'in konu ile ilgili ifadeleri tam olarak şu şekildeydi⁴³: “*...Bizim dini anlama programımıza yakında salim bir istikamet verilecektir. Bu konu üzerinde önemle durmakta ve çalışmaktayız... Ezan Türkçe, Kur'an Türkçe okunmalıdır. Ne söylediğimizi anlamalıyız. Sakat çürük iddialarla biz dini görevimizi Türkçe olarak yapamazsak asla Dindar olamayız...*”

Cemal Gürsel'in Türkçe ezana dair bu çıkışının ertesi günü 6 Ekim'de Ankara'da Dikmen semtindeki bazı camilerde müezzinler ezanı Türkçe okumaya başladılar⁴⁴. Dolayısıyla 1950'den on yıl sonra Türkiye'de “*Tanrı uludur*” nidaları tekrar duyuldu. Devlet ve Hükümet Başkanı Cemal Gürsel'in yukarıdaki konuşmasının hemen akabinde Ankara'da Türkçe ezanın okunması tesadüfi bir gelişme olmasa gerektir. Anlaşıldığı kadarıyla Türkçe ezan konusunda Ankara'da bir planlama dahilinde hareket edilmiş, önce Gürsel'in açık beyanatı beklenmiş ve ardından bir

⁴⁰ *Ulus*, 28 Temmuz 1960, s. 1.

⁴¹ Şükrü Elçin, “Türkçe Ezan ve İbadet Dili”, *Türk Yurdu*, c: 5, S: 287 (Ağustos 1960), s. 56.

⁴² *Son Posta*, 6 Ekim 1960, s. 1, 6.; *Ulus*, 6 Ekim 1960, s. 1, 5.; *Cumhuriyet*, 6 Ekim 1960, s. 1, 5.; *Vatan*, 6 Ekim 1960, s. 1, 5.

⁴³ *Her Gün*, 6 Ekim 1960, s. 5.

⁴⁴ *Her Gün*, 7 Ekim 1960, s. 1.

bölgede, belli camilerde uygulama hayata geçirilmiştir. Uygulamanın belli bir bölgede sınırlı kalması kamuoyundaki tepkileri ölçme ile ilgili olsa gerektir.

Türkçe ezanın Ankara'da okunmaya başlanması haberi o günlerde ilginçtir, sadece İstanbul'da çıkmakta olan Her Gün gazetesinde geniş bir biçimde ele alınırken, gazetenin Türkçe ezan lehine kamuoyu oluşturma gayreti içinde bulunduğu görülmekteydi. Her Gün 8 Ekim'de ilk sayfada büyük puntolarla "İstanbul'da Türkçe ezan okunacak mı?" şeklinde bir soru sormakta ve kamuoyunda ses getireceğini düşündüğü kişilere bununla ilgili düşüncelerini sormaktaydı. Genellikle Türkçe ezan lehine görüş bildirenlere yer veren gazete ilk olarak Beyoğlu Devrim Ocağı Başkanı Nejat Şen ile Nebioğlu Yayınevi sahibi Osman Nebioğlu'nun demeçlerine yer vermişti. Nejat Şen demecinde, "*Ben Arap değilim, Türk'üm. Benim dinimin gerektirdiği nedenleri[?] Türkçe yapmalıyım. Tanrı Türkçe de bilir.*" derken, Osman Nebioğlu Türkçe ezanı kuvvetle desteklemekte idi. Gazete ayrıca İstanbul Müftüsü Bekir Haki'nin de görüşlerine başvururken, müftünün lehte ve aleyhte bir yorum yapmaktan kaçındığı dikkati çekmekteydi⁴⁵. Gazete ertesi gün 9 Ekim'deki sayısında da yine Türkçe ezan lehine görüşlere yer verirken, bu kez Devrim Ocakları Genel Başkanı Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya ve Hasan Ayyıldız'ın demeçlerini öne çıkarmakta, "*İlim ve din adamlarımız konuşuyor: Ezan ve Kuran'ın Türkçe okunmasında fayda var*" üst başlığını kullanmaktaydı⁴⁶.

Kamuoyunu Türkçe ezan lehine kazanmaya yönelik bu haberlerin dolaşımında olduğu bu günlerde Diyanet İşleri Başkanı Ömer Nasuhi Bilmen'den konu ile ilgili beklenmeyen bir çıkış geldi. Cemal Gürsel tarafından darbe sonrasında bu makama getirilen Bilmen,⁴⁷ 10 Ekim'de gazetecilerin "*Devlet ve Hükümet Başkanı İstanbul'da yaptığı bir konuşmada (Ezan Türkçe, Kur'an Türkçe olmalıdır) diyor, siz ne dersiniz?*" sorusuna, doğrudan "*Olamaz*" yanıtını vermiş⁴⁸ ve akabinde "*Ezan Arapça okunmalıdır. Türkçe okunmasında fayda yok, mahzur vardır. 700 milyon İslâm âleminde ezan Arapça okunmaktadır. Ezanı herkesin anlaması değil, kendi lisanı ile okunması mühimdir. Ezan Peygamberimiz Efendimizin emirleridir. Arapça okunmalıdır.*"⁴⁹ ifadelerini kullanmıştır.

Darbe sonrasında göreve getirilen Diyanet İşleri Başkanı'nın bu çıkışı doğal olarak Türkçe ezan taraftarlarının tepkisini çekmekte gecikmedi. Her Gün gazetesi bunu ilk sayfasında büyük puntolarla "*Diyanet İşlerinde geri zihniyeti mi*"⁵⁰ ifadesi ile okuyucularına şikayet ederken, Cumhuriyet gazetesinde Hamdi Varoğlu köşesinde Demokrat Parti zamanında Arapça ezanın "irticaa" verilen ilk taviz olduğunu ve bunu diğerlerinin takip ettiğini ifade ile Türkçe ezana olan taraftarlığını dile getirmekte, Diyanet İşleri Başkanı'nın karşı çıkışını şu cümlelerle eleştirmekteydi: "*Bizzat Devlet Reisi, Türkiye'de ibadetin Türk diliyle yapılması lüzumuna işaret etmişken, başta Diyanet İşleri olmak üzere bazı kimselerin hala Arapça üzerinde ısrar etmeleri her şeyden evvel bütün bedahatlere rağmen vücudu senelerce inkar edilen gericiliğin dipdiri içimizde yaşamakta olduğuna büyük bir delil değil midir...*"⁵¹

Cemal Gürsel'in Yüksek İslam Enstitüsü'nde Türkçe ezan lehine yaptığı çıkış, akabinde Ankara Dikmen'de okunan Türkçe ezan ve buna yönelik bazı gazeteler üzerinden yürütülen propaganda ve nihayetinde Diyanet İşleri Başkanı'nın aleyhteki beyanatları ve buna tepkiler sonrasında tüm gözler yine Gürsel'e çevrilmişti. Bizzat kendisi tarafından atanan Ömer Nasuhi

⁴⁵ Her Gün, 8 Ekim 1960, s. 1, 5.

⁴⁶ Her Gün, 9 Ekim 1960, s. 1, 5.

⁴⁷ Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı-Eserleri-Anılar*, Bilmen Basımevi, İstanbul 1975, s. 20-21.

⁴⁸ Cumhuriyet, 11 Ekim 1960, s. 1, 5.

⁴⁹ Her Gün, 10 Ekim 1960, s. 1, 5.

⁵⁰ Her Gün, 10 Ekim 1960, s. 1.

⁵¹ Cumhuriyet, 12 Ekim 1960, s. 1, 2.

Bilmen'in tavrı sonrası Cemal Gürsel'in ne tepki vereceği merak konusuydu. Bilmen'in beyanatının tam bir hafta sonrasında, 17 Ekim'de gazetecilere muhtelif konularda açıklama yapan Gürsel, Türkçe ezan konusuna da temas etmiş, ilginç bir biçimde bu konuda “*sadece kendi fikrini beyan*” ettiğini ve bununla ilgili Hükümet ve Milli Birlik Komitesinin bir görüşünün olmadığını belirtmiş ve sözlerini “*Türk milletinin 5-10 yobaz hariç büyük çoğunluğu ile doğru yolu bulabilecek fikri selime sahip olduğunu*” ifade ile tamamlamıştır⁵². Gürsel'in Türkçe ezana dair fikirlerinde bir değişme olmamakla beraber, bunda ısrar etmemesi, aynı kararlılığı göstermemesi Türkçe ezan lehindeki kesimleri hayal kırıklığına uğratmış olsa gerektir. Anlaşıldığı kadarıyla Gürsel, konuyu gündeme getirdikten sonra lehte ve aleyhteki konuşmaları takip etmiş, basın ve kamuoyunun sadece belli bir kesiminin Türkçe ezana sahip çıkması karşısında meseleyi zamana yaymayı düşünmüş ve böyle bir açıklama yapmıştır.

Türkçe ezan konusu Şubat 1961'de Kurucu Meclis'te bütçe görüşmeleri esnasında tekrar gündeme geldi. 25 Şubat salı günü Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesi müzakere edilirken, Kurucu Meclis üyesi Ahmet Yıldız konuşmasında bir ara Kuran'ın Türkçe tercümesi konusuna temas ile bu çalışmayı desteklediğini, ancak namazda ayetleri Türkçe okumaya dair bir zorlamanın da mümkün olamayacağını beyan ettikten sonra⁵³, yine bir Kurucu Meclis üyesi ve gazeteci İlhami Soysal kürsüde Türkçe ezan konusunu gündeme getirmiş, bunun Atatürk'ten kalan bir miras olduğunu, 27 Mayıs sonrası “*bir iki Türkçe ezan*” teşebbüsünün Diyanet İşleri Başkanlığı'nca akamete uğratıldığını beyan ile meclis üyelerine “*...ezanın Türkçe okunması için söz verebilir misiniz? Buna cesaretiniz var mı? Varsa teklifi ben yapmaya hazırım.*” biçiminde bir çağrıda bulunmuştur⁵⁴. İlhami Soysal'ın bu çağrısı anlaşıldığı kadarı ile Meclis'te pek ses getirmedi. Çünkü konu bir daha gündeme gelmedi. Akis dergisinin Meclis bütçe görüşmeleri esnasında edinmiş olduğu kulis bilgilerine bakılırsa, İlhami Soysal teklifini Milli Birlik Komitesi irtibat bürosuna vermişse de teklif orada kalmıştır. Bunda Soysal'ın başta Turhan Fevzioglu olmak üzere tecrübeli CHP'li politikacılardan beklediği desteği görmemesi ve desteğin 10 kişi ile sınırlı kalması etkili olmuştur⁵⁵.

İlhami Soysal'ın bu şekilde Türkçe ezanı tekrar gündeme getirmesi ile yine doğal olarak Devlet ve Hükümet Başkanı Cemal Gürsel'in düşünceleri kamuoyunca merak edilmeye başlandı. Mart 1961 başında düzenlenen basın toplantısında gazeteciler bu konuyu yine kendisine sordular. Anlaşılan o ki Gürsel'in duruşunda geçen birkaç ay içerisinde çok fazla bir değişiklik yoktu. Türkçe ezan hakkındaki soruya “*Bence bunları konuşmanın zamanı değil. Biz o yoldayız ki halkımızı gerekli şekilde tenvir etmek için bütün tedbirleri alıyoruz. Bu çalışmalar aynı şekilde devam ettiği takdirde bir gün bizden değil, aşağıdan Kur'anın da, ezanın da, ibadetin de Türkçe olması için talepler alınacaktır.*”⁵⁶ şeklinde yanıt verirken, yine konuyu zamana yaymak düşüncesinde olduğu açıkta.

Gürsel'in burada halkı “*tenvir*” vurgusu önemlidir. Anlaşıldığı kadarıyla Gürsel'e göre halkın henüz böyle bir talepte bulunmaması halkın “*yeterince tenvir edilmemiş*” olması ile ilgiliydi. Eğer halk aydınlanırsa bu talep kendiliğinden gelecekti.

Cemal Gürsel basına her ne kadar “*Bunu konuşmanın zamanı değil*” dese de, Mart 1961 itibarıyla Türkçe ezan yine ülkenin temel gündem maddelerinden biri haline gelmiş bulunuyordu. Basında bir tarafta, güçlü biçimde Türkçe Ezana karşı olan İslâm ve Sebülürreşad'ın başını çektiği bir cephe, diğer tarafta Türkçe ezan taraftarı Öncü, Cumhuriyet

⁵² *Ulus*, 18 Ekim 1960, s. 1, 5.; *Cumhuriyet*, 18 Ekim 1960, s. 5.

⁵³ *T.C. Kurucu Meclis Tutanak Dergisi*, Üçüncü Birleşim, 21.2.1961, s. 126.

⁵⁴ *T.C. Kurucu Meclis Tutanak Dergisi*, Üçüncü Birleşim, 21.2.1961, s. 130.

⁵⁵ *Akis*, S: 348 (27 Şubat 1961), s. 5.; *Öncü*, 26 Şubat 1961, s. 1, 5.

⁵⁶ *Cumhuriyet*, 3 Mart 1961, s. 5.; *Dünya*, 3 Mart 1961, s. 5.

ve Ulus gazetelerin başını çektiği diğer bir cephe dikkati çekiyordu. İslâm dergisi Mart 1961 tarihli sayısında "Yine mi Türkçe Ezan" başlıklı yazısında Türkçe ezana şiddetle karşı çıkmakta, Diyanet İşleri Başkanının "bile" bu konuda "cevaz vermeye ve müsaade etmeye hak ve salahiyeti olamayacağını" belirtmekte idi⁵⁷. Sebilürreşad'da ise ezan meselesinde sadece "ehliyet ve salahiyet sahiplerinin" konuşması gerektiğine dikkat çekilmekte ve ezanın Kur'an dili olduğu hatırlatılarak, bunun tüm diller üstü olduğu belirtilmekte, dolayısıyla Türkçe ezana karşı çıkılmaktaydı⁵⁸.

Basının bu kesimine karşılık Cumhuriyet ve Öncü gazeteleri ise Türkçe ezanın bayraktarlığını yapıyordu. Cumhuriyet'te o günlerde "münevver" kesimlerden kişilerin Türkçe ezan lehine demeçleri dikkat çekerken⁵⁹, bilhassa Cevat Fehmi Başkut yazıları ile Türkçe ezanı olumlama gayreti içerisindeydi⁶⁰. Öncü gazetesi ise Gürsel'in gazetecilere verdiği demeçte "...ezanın da Türkçe olması için talepler alınacaktır..." ifadelerinden hareketle halkın taleplerini almaya yönelik bir anket çalışması yürütmekteydi. 10 Mart'ta başlatılan anket kapsamında gazete, sayfalarında "Ezan Türkçe Okunmalıdır" ve "Ezan Arapça Okunmalıdır" yazıları ve bunların altında işaretlenmeyi bekleyen iki kutucuk ile ad, soyad, yaş, öğrenim durumu ve adres bilgilerinin boş bırakıldığı bir kupon yayınlanmaya başlamış, okuyucuların bunları keserek doldurmalarını ve gazeteye göndermelerini istemişti. Gazete ayrıca isteyen okuyucuların telefon ile de anketi sözlü olarak yanıtlayabileceklerini duyurmuştu⁶¹. Gazete 13 Mart'tan itibaren gelen yanıtları yayınlamaya başlarken, ilk sonuçlar beklendiği üzere Türkçe ezan lehine idi⁶². Gazete günbegün anket sonuçları ile beraber Türkçe ezan lehine gönderilen mektupları da yayınlıyordu⁶³. Yaklaşık on gün devam eden bu anketin sonuçları gazete tarafından 21 Mart'ta kamuoyu ile paylaşıldı. 15.757 kişinin katılım gösterdiği ankette 9.636 kişi ezan Türkçe okunmalıdır derken, 6.121 kişi Arapça okunmalıdır biçiminde görüş bildirmişti. Anket sonuçlarında dikkat çeken en önemli husus gençler ile lise ve üstü eğitim görenlerin arasında Türkçe ezan isteyenlerin Arapça isteyenlere karşı ciddi bir çoğunluk sağlamasıydı. Yaş yükseldikçe ve eğitim seviyesi düştükçe Arapça lehine görüş bildirenlerin oranı artmaktaydı. Bu sonucun çıkmasında üniversite okuyan veya mezun olan katılımcı sayısının fazla olmasının payı yüksektir. Nitekim ankete katılanların %53'ü bu gruptan oluşuyordu⁶⁴. Tabii ankette Türkçe ezan oranının yüksek çıkmasının o günlerde Türkiye'de halkın çoğunluğunun bu şekilde düşündüğü sonucunu çıkarmak mümkün olmasa gerekir. Ankete bakarak en fazla Öncü gazetesi okuyucularının çoğunlukla Arapçaya karşı Türkçe ezan talebinde buldukları söylenebilir. Zaten gazetenin 27 Mayıs destekçisi ve Türkçe ezan lehine olduğu dikkate alınırsa sonucun bu şekilde çıkmasını da beklemek gerekir. Diğer taraftan ankete katılanların Türkiye geneli için ne gibi bir temsiliyet oranı taşıdığı ve benzeri gibi anketin gerektirdiği bilimsel ölçütlere dair cevaplanmaya muhtaç pek çok soru gündeme getirilebilir. Ankete dair tüm bu eksiklikler karşısında Öncü gazetesinin temel amacının Türkçe ezana dair bilimsel ölçütlere sahip objektif bir sorgulama yapmaktan ziyade, Türkçe ezana yönelik toplumdan talep olduğu yönünde bir veri kiti oluşturmak ve bununla da Türkçe ezan lehine alınacak bir karara meşruiyet kazandırmak olduğu düşünülebilir.

Öncü gazetesi toplumda Türkçe ezana yönelik bir talep olduğunu bu anketle ortaya koymaya çalışırken, gözler doğal olarak Diyanet İşleri Başkanlığına çevrildi. Gazete anket

⁵⁷ İslâm, c: 4, S: 6 (Mart 1961), s. 173-174.

⁵⁸ Sebilürreşad, c: XIII, S: 320, s. 307-309.

⁵⁹ Cumhuriyet, 8 Mart 1961, s. 1, 5.

⁶⁰ Cumhuriyet, 9 Mart 1961, s. 2.; Cumhuriyet, 12 Mart 1961, s. 2.

⁶¹ Öncü, 12 Mart 1961, s. 1, 5.

⁶² Öncü, 13 Mart 1961, s. 1.

⁶³ Öncü, 14 Mart 1961, s. 2.

⁶⁴ Öncü, 21 Mart 1961, s. 1, 5.

sonuçlarını yayınladıktan hemen sonra bir özel muhabir vasıtasıyla Diyanet İşleri Başkanı Ömer Nasuhi Bilmen'e müracaat etmiş ve onun Türkçe ezana dair olumsuz bakışında bir değişiklik olup olmadığını öğrenmek istemiştir. Yapılan görüşmede Bilmen, yapılan anketin gerçeği göstermediğini ifade ile Türkçe ezana olumsuz baktığını şu ifadelerle yinelemiştir⁶⁵: "Bu memlekette yaşayanların %99'u ezanın Arapça okunmasını, daha doğrusu İslamiyet'in başlangıçtan nasıl başlanmışsa öyle devam ettirilmesi gerektiğini düşünür ve ister... İslamiyet'in başından beri gelen ezanı, Kur'anı Türkçeleştirmek de asla doğru değildir. Ezan mahiyetini kaybetmeden Türkçeleştirilemez. En müterakki milletler dine önem verir, bizim de menfaatimiz ezanın Arapça okunmakta devam etmesini icab ettirir."

Anlaşıldığı kadarıyla Öncü gazetesi bu görüşmeden Türkçe ezan lehine bir demeç çıkmasını beklemekte iken, tam tersine bir sonuç çıkmıştı. Gazete bir şekilde anket sonucunu din adamlarının olumlu manadaki görüşleri ile daha da öne çıkarmak niyetinde idi. Nitekim bu niyet gazetenin özel muhabirinin Diyarbakır müftüsü ile yaptığı görüşmede açıkça kendini kendisini göstermekteydi. 23 Mart'ta yayınlanan bu mülakatta Müftü Mustafa Salih Tanrıverdi bu konuda Diyanet İşleri Başkanlığının ilim heyetlerinin karar vermesi gerektiğini ve kendisinin de bu karara uyacağını ifade ile sorulan soruları geçiştirmeye çalışırken, muhabirin ısrarlı bir biçimde Türkçe ezan lehine bir ifade çıkarmak için çaba gösterdiği dikkati çekiyordu. Mülakatın sonunda "Ezanın Türkçe okunmasını mahzurlu buluyor musunuz?" şeklindeki ısrarlı soru karşısında Müftü, "Ümmet bakımından ezanın sembolik olarak Arapça kalması mahzur teşkil etmez, Fakat Türklük bakımından ezanın manasını anlamak lazımdır." biçiminde bir yanıt vermiş ve bu yanıt gazete tarafından "Diyarbakır Müftüsü Türkçe ezan istiyor" başlığı ile büyük puntolarla ilk sayfaya taşınmıştır⁶⁶.

Öncü gazetesinin Diyarbakır müftüsünden bu şekilde Türkçe ezan lehine bir ifade aldıktan hemen sonra rotayı yeniden ısrarla Ömer Nasuhi Bilmen'e çevirdiği görülmektedir. Bu sefer telefonla Diyanet İşleri Başkanlığına müracaat eden gazete, yine beklediği yanıtı alamamıştır. Gazetenin haberine göre Bilmen, Türkçe ezanı "saçmalık" olarak nitelemiş ve muhabirin sorularını dinlemeden telefonu kapatmıştır⁶⁷.

Türkçe ezan lehine yürütülen tüm bu faaliyetler karşısında siyasilerin bu günlerde ne düşündüğü de merak konusuydu. Bilhassa konuyu ülke gündemine sokan Cemal Gürsel'in görüşleri gelecekteki uygulama açısından ipucu verebilirdi. Nitekim 25 Mart'ta basın toplantısında Cemal Gürsel'e Diyanet İşleri Başkanı'nın Türkçe ezana yönelik olumsuz ifadeleri hatırlatıldıktan sonra, Öncü'nün anketine de vurgu ile "Ezanın okunuş şeklinin halkın isteğine bağlı kalması prensibi ile devlete bağlı bu teşkilatın bahis konusu sözleri telif edilebilir mi?" şeklindeki soruya, "Bu husus bugün görüşülecek bir mesele değildir"⁶⁸ biçiminde yanıt vererek, yine konuyu zamana yaymak niyetinde olduğunu göstermiştir⁶⁹. Aynı günlerde Temsilciler Meclisi üyesi Turhan Feyzioğlu da bu konuda sorulan sorulara "Türkçe ezan ve Kuran basın yoluyla değil vatandaşlarımızın sağduyusu ile halledilmesi lazım geldiği"⁷⁰ biçiminde bir yanıt vermiştir. Dolayısıyla gerek Gürsel'in ve gerekse Feyzioğlu'nun bu yanıtları toplumda kuvvetli bir destek olmadığı sürece, siyasilerin Türkçe ezanı pek de gündeme getirmeyecekleri sonucunu doğuruyordu. Zaten basından da takip edilebildiği kadarıyla bu tarihten itibaren konu pek fazla kamuoyu gündemine gelmemiştir. Buna karşılık Cemal

⁶⁵ Öncü, 22 Mart 1961, s. 1, 5.

⁶⁶ Öncü, 23 Mart 1961, s. 1, 5.

⁶⁷ Öncü, 24 Mart 1961, s. 1, 5.

⁶⁸ Cumhuriyet, 26 Mart 1961, s. 1.

⁶⁹ Cumhuriyet, 27 Mart 1961, s. 5.

⁷⁰ Cumhuriyet, 12 Mayıs 1962, s. 1, 5.

Gürsel'in Türkçe ezan konusundaki fikirlerinde bir değişiklik olmadığı, uygun ortamlarda bu düşüncelerini ifade etmekten çekinmediği görülmektedir.

Sonuç

Osmanlı son döneminden beri Türkiye'de batılılaşma yolunda önemli mesafe alındığı bir gerçek olmakla beraber, bu değişim ve dönüşüm sürecinin sancılı geçtiği de şüphesizdir. 1923'te Cumhuriyetin ilanı sonrası yeni devletin kurucu kadrosu batılılaşma temelinde hemen her alanda değişim ve dönüşüme yönelik bir hamleyi hayata geçirirken, ibadet dili ve Türkçe ezan da bundan nasibini almıştır. Türkiye'de ezan 1950'ye kadar Türkçe okunmuş, bu tarihte Demokrat Parti iktidarı ilk iş olarak ezanı tekrar Arapçaya dönüştürmüştür. Bu geriye dönüş hali ülkede bazı kesimlerce Atatürk inkılaplarına cephe alma, karşı çıkma olarak değerlendirilmiştir. Enteresan olan nokta şudur ki, bu değerlendirme 27 Mayıs 1960 askerî darbesi sonrası bizzat darbeciler tarafından da dile getirilmiş ve bekleneceği üzere Türkçe ezan talepleri ülke gündeminde yerini almıştır.

Türkçe ezan Milli Birlik Komitesi Başkanı Cemal Gürsel ve bazı komite üyeleri tarafından gündeme getirilirken, konu ülkedeki bazı sivil kurumlar ve basın tarafından da ciddi biçimde sahiplenilmiştir. Atatürk'ün mirasına sahip çıkmanın bir gereği olarak kabul edilen Türkçe ezan lehine kamuoyunu kazanmak için bilhassa basın üzerinden ciddi bir kampanya yürütülmüş, yazılar yazılmış, anketler yayınlanmış ve hatta halkın nabzını ölçmek için Ankara Dikmen'de birkaç camide Türkçe ezan okutulmuştur. Ancak tüm bu çalışmalara karşılık istenen netice elde edilememiş, talep rafa kaldırılmıştır. Halkın bu talebe destek vermediği gerçeği karşısında Gürsel ve taraftarlarının bunun halkın yeterince aydınlanmamış olmasına bağlamaları da dikkate değer bir durumdur. Bu tavır hiç şüphesiz halkı cahil ve kaba gören elitist zihniyetin tipik bir tezahüründen başka bir şey değildir. Türkçe ezan konusu sonraki yıllarda da çok defa gündeme gelmiş olup, talepkâr olanlar halktan yeterli desteği göremediklerinde 1960'lı yılların başındaki bu tipik elitist tavrı göstermekten çekinmemişlerdir.

Kaynakça

Sürelî Yayınlar

Akis
Akşam
Cumhuriyet
Dünya
Her Gün
İslâm
Kim
Sebilürreşad
Son Posta
TBMM Zabıt Ceridesi
T.C. Kurucu Meclis Tutanak Dergisi
T.C. Resmî Gazete
Türk Dili
Öncü
Ulus
Vatan

Hatıra, Araştırma Eser, Makale vs.

AKGÜN, Seçil, "Türkçe Ezan", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c: XIII, S: 24 (1979-1980).

- ALTUNTAŞ, Halil, *Kur'anın Tercümesi ve Tercüme İle Namaz Meselesi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998.
- AYDAR, Hidayet, "Ezanın Tarihi ve Başka Dillerde Okunması Meselesi", *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c: 2, S: 1 (Kasım 2016).
- AYDAR, Hidayet, "Türklerde Anadilde İbadet Meselesi-Başlangıçtan Cumhuriyet Dönemine Kadar-", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: 14 (2006).
- AYDAR, Hidayet, "Türklerde Anadil Meselesi-Cumhuriyet Dönemi-", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: 15 (2007).
- BAYUR, Hikmet, "Kur'an dili üzerine bir inceleme", *Bellekten*, XXII/88 (Ekim 1958), Ankara 1995.
- BİLMEN, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı-Eserleri-Anılar*, Bilmen Basımevi, İstanbul 1975.
- ÇAĞLAR, Behçet Kemal, "Türkçenin de Mutlu Günleri", *Türk Dili*, c: IX, S: 106 (1 Temmuz 1960).
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat Eski ve Yeni Harflerle*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1996.
- DİKİCİ, Ali, "İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Denemesi ve Buna Gösterilen Tepkiler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S: 10 (2006).
- ELÇİN, Şükrü, "Türkçe Ezan ve İbadet Dili", *Türk Yurdu*, c: 5, S: 287 (Ağustos 1960).
- ERGİN, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, c: 5, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 1920-1923.
- GEZ, Başak Ocak, "İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Aşmalarından Biri: Türkçe Ezan ve Uygulamaları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c: II, S: 6 (1996).
- HEYD, Uriel, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979.
- JAESCHKE, Gotthard, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1972.
- KUŞÇU, Kemal, "Ezan ile Namazdaki Kur'an Niçin Türkçe Olamaz", *İslâm*, c: 3, S: 7-8 (Nisan-Mayıs 1960).
- SİTEMBÖLÜKBAŞI, Şaban, "İrtica", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c: 22, İstanbul 2000.
- OKUR, Hafız Yaşar, *Atatürk'le Onbeş Yıl: Dini Hatıralar*, Sabah Yayınları, İstanbul 1962.
- ÖNAL, Recep, "Antropo-Teolojik "İrtica" ve "Mürteci" Kavramları Üzerine Sosyo-Politik İçerikli Semantik Bir Yaklaşım", *Usûl İslam Araştırmaları*, S: 19 (Ocak-Haziran 2013).
- ÖZİPEK, Bekir Berat, "İrtica Nedir?", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslamcılık*, c: 6, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- 27 Mayıs Bakanlar Kurulu Tutanakları, I. Cilt (2Haziran 1960-6Ocak 1961), Yayına Hazırlayan: Cemil Koçak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları, İstanbul 1968.